IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 21 Issue 2 May 2026

FARG‘ONA VODIYSIDA DINIY E’TIQODLAR XILMA-XILLIGI VA BAG‘RIKENGLIK AN’ANALARI

G'aniyev Jahongir
Ijtimoiy-siyosiy fanlar instituti,
"Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar" kafedrasi PhD dotsenti

Karimov Islomjon Ilxomjon o‘g‘li
Ijtimoiy-siyosiy fanlar instituti, magistr talaba
G-mail: islomboy1322@gmail.com
+998-94-277-62-31
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20290496

Annotatsiya: Mazkur maqolada Farg‘ona vodiysida shakllangan diniy e’tiqodlar xilma-xilligi hamda bag‘rikenglik an’analari tarixiy va zamonaviy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida vodiy hududida islom dini bilan bir qatorda zardushtiylik, buddaviylik, nasroniylik va yahudiylik kabi diniy qarashlarning tarixiy izlari mavjudligi ilmiy manbalar asosida yoritildi. Shuningdek, Farg‘ona vodiysida asrlar davomida shakllangan millatlararo va konfessiyalararo totuvlikning ijtimoiy omillari o‘rganildi. Maqolada mustaqillik yillarida O‘zbekistonda diniy bag‘rikenglikni ta’minlashga qaratilgan davlat siyosati ham tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari Farg‘ona vodiysining tarixiy-madaniy taraqqiyotida diniy bag‘rikenglik muhim o‘rin tutganligini ko‘rsatadi.
Kalit so‘zlar: Farg‘ona vodiysi, diniy bag‘rikenglik, konfessiyalararo munosabatlar, islom, zardushtiylik, buddaviylik, millatlararo totuvlik, diniy qadriyatlar, tolerantlik, madaniy meros.

Аннотация: В данной статье анализируются исторические и современные аспекты многообразия религиозных верований и традиций толерантности, сформировавшихся в Ферганской долине. В ходе исследования на основе научных источников были освещены исторические следы таких религиозных воззрений, как ислам, зороастризм, буддизм, христианство и иудаизм, существовавших на территории долины. Также были изучены социальные факторы межнационального и межконфессионального согласия, формировавшегося в Ферганской долине на протяжении веков. В статье анализируется государственная политика, направленная на обеспечение религиозной толерантности в Узбекистане в годы независимости. Результаты исследования показывают, что религиозная толерантность занимала важное место в историко-культурном развитии Ферганской долины.
Ключевые слова: Ферганская долина, религиозная толерантность, межконфессиональные отношения, ислам, зороастризм, буддизм, межнациональное согласие, религиозные ценности, толерантность, культурное наследие.

Abstract: This article analyzes the historical and contemporary aspects of the diversity of religious beliefs and traditions of tolerance formed in the Fergana Valley. During the research, the historical traces of religious beliefs such as Islam, Zoroastrianism, Buddhism, Christianity, and Judaism in the valley were examined on the basis of scientific sources. The study also explores the social factors of interethnic and interfaith harmony that have developed in the Fergana Valley over centuries. Furthermore, the article analyzes the state policy aimed at ensuring religious tolerance in Uzbekistan during the years of independence. The findings of the

research demonstrate that religious tolerance has played an important role in the historical and cultural development of the Fergana Valley.

Keywords: Fergana Valley, religious tolerance, interfaith relations, Islam, Zoroastrianism, Buddhism, interethnic harmony, religious values, tolerance, cultural heritage.

Kirish

Farg‘ona vodiysi Markaziy Osiyoning qadimiy sivilizatsiya markazlaridan biri hisoblanadi. Ushbu hudud qadimdan Buyuk Ipak yo‘li chorrahasida joylashgani sababli turli millat, madaniyat va diniy qarashlarning o‘zaro uyg‘unlashuv hududi sifatida shakllangan. Tarixiy manbalarda Farg‘ona vodiysi aholisi turli diniy e’tiqodlarga mansub bo‘lganligi qayd etiladi. Qadimgi davrlarda hududda zardushtiylik va buddaviylik keng tarqalgan bo‘lsa, VIII asrdan boshlab islom dini asosiy diniy e’tiqod sifatida shakllandi [1].

Farg‘ona vodiysining diniy-madaniy taraqqiyoti o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, bu yerda turli konfessiyalar vakillari o‘rtasida bag‘rikenglik muhitining shakllanishi tarixiy zarurat sifatida yuzaga kelgan. Ayniqsa, savdo yo‘llari orqali turli xalqlarning kirib kelishi va madaniy aloqalarning rivojlanishi diniy tolerantlikning shakllanishiga xizmat qilgan [2].

Bugungi kunda ham Farg‘ona vodiysi O‘zbekistonning eng zich aholi yashaydigan hududlaridan biri bo‘lib, unda turli millat va din vakillari istiqomat qiladi. O‘zbekiston Respublikasida diniy erkinlik va konfessiyalararo totuvlikni ta’minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi [3].

Metodologiya

Mazkur tadqiqot tarixiylik, qiyosiy tahlil va tizimli yondashuv metodlari asosida olib borildi. Tadqiqot jarayonida tarixiy manbalar, ilmiy monografiyalar, maqolalar hamda O‘zbekiston Respublikasining diniy bag‘rikenglikka oid normativ-huquqiy hujjatlaridan foydalanildi.

Shuningdek, Farg‘ona vodiysida diniy e’tiqodlarning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tarixiy davrlar kesimida o‘rganildi. Tadqiqotda diniy bag‘rikenglikning ijtimoiy omillari hamda konfessiyalararo munosabatlarning bugungi holati statistik ma’lumotlar asosida tahlil qilindi.

Ilmiy tadqiqotning metodologik asosini sivilizatsion yondashuv tashkil etib, diniy qadriyatlarning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni va ta’siri kompleks tarzda yoritildi.

Natijalar

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Farg‘ona vodiysida diniy e’tiqodlarning xilma-xilligi qadimiy tarixiy ildizlarga ega ekanligi aniqlandi. Arxeologik tadqiqotlar natijasida vodiyning ayrim hududlarida zardushtiylik va buddaviylikka oid yodgorliklar topilgan [4].

Qadimgi Farg‘ona hududida miloddan avvalgi davrlarda zardushtiylik asosiy diniy qarashlardan biri bo‘lgan. “Avesto”da tilga olingan ayrim geografik hududlar Farg‘ona vodiysi bilan bog‘liqligi haqida ilmiy qarashlar mavjud [5]. Keyinchalik Kushonlar davrida buddaviylik ta’siri kuchaydi. Arxeologik topilmalar orasida buddaviylikka oid haykallar va diniy buyumlarning aniqlanishi buning dalili hisoblanadi.

VIII asrda arablarning Movarounnahrga kirib kelishi natijasida islom dini hududda keng yoyildi. Farg‘ona vodiysi islom ilmi rivojlangan markazlardan biriga aylandi. Bu hududdan ko‘plab muhaddis, faqih va mutafakkirlar yetishib chiqqan [6].

Tadqiqot davomida Farg‘ona vodiysida diniy bag‘rikenglikning shakllanishiga quyidagi omillar ta’sir ko‘rsatgani aniqlandi:

- Buyuk Ipak yo‘li orqali madaniy aloqalarning rivojlanishi;
- Hududning ko‘p millatli tarkibi;
- Savdo va hunarmandchilikning taraqqiyoti;
- Islom dinidagi bag‘rikenglik tamoyillari;

- Mahalliy an’ana va urf-odatlarning uyg‘unligi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda 16 dan ortiq diniy konfessiyalar faoliyat yuritmoqda [7]. Farg‘ona vodiysida ham musulmonlar bilan bir qatorda pravoslav nasroniylari, protestantlar va boshqa diniy jamoalar faoliyat olib bormoqda.

Tahlil va muhokama

Farg‘ona vodiysi qadim zamonlardan boshlab Markaziy Osiyodagi eng muhim tarixiy-madaniy hududlardan biri sifatida shakllangan. Hududning geografik joylashuvi, tabiiy resurslarga boyligi va Buyuk Ipak yo‘lining muhim tarmoqlari kesishgan nuqtada joylashgani uning ko‘p madaniyatli hamda ko‘p konfessiyali makonga aylanishiga sabab bo‘lgan [8]. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Farg‘ona vodiysi Sharq va G‘arb o‘rtasidagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalarning markazlaridan biri sifatida faoliyat yuritgan. Shu sababli hududda turli diniy qarashlar, madaniy an’analar va ijtimoiy qadriyatlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi tabiiy tarixiy jarayon sifatida yuzaga kelgan [1].

Arxeologik tadqiqotlar Farg‘ona vodiysida diniy e’tiqodlarning qadimiy ildizlarga ega ekanligini tasdiqlaydi. Xususan, Dalvarzintepa, Mingtepa, Quva, Axsikent va boshqa arxeologik yodgorliklarda olib borilgan qazishmalar hududda zardushtiylik, buddaviylik va boshqa qadimiy diniy qarashlarning mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi [4]. Ayrim tadqiqotchilar Farg‘ona vodiysi hududida buddaviylik ibodatxonalarining mavjudligini Kushonlar davri bilan bog‘laydilar. Bu esa Farg‘ona vodiysi diniy jihatdan ochiq va madaniy almashinuvlarga moyil hudud bo‘lganini ko‘rsatadi [5].

Qadimgi davrlarda diniy qarashlarning xilma-xilligi ko‘proq iqtisodiy va savdo omillari bilan bog‘liq bo‘lgan. Buyuk Ipak yo‘li orqali Hindiston, Eron, Xitoy va Yaqin Sharqdan savdogarlar, diniy arboblar va sayyohlarning kirib kelishi hududdagi diniy muhitga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Natijada mahalliy aholining dunyoqarashi kengayib, turli diniy qarashlarga nisbatan bag‘rikeng munosabat shakllangan. Tarixiy ma’lumotlarda qayd etilishicha, vodiy hududida savdo-sotiqning rivojlanishi nafaqat iqtisodiy taraqqiyotga, balki madaniyatlararo muloqotning kuchayishiga ham xizmat qilgan [2].

VIII asrda islom dinining Movarounnahr hududiga kirib kelishi Farg‘ona vodiysining diniy hayotida muhim burilish yasadi. Dastlab mahalliy aholi tomonidan qarshilik ko‘rsatilgan bo‘lsa-da, keyinchalik islom dini hududning ijtimoiy va ma’naviy hayotiga chuqur singib bordi [6]. Ayniqsa, hanafiylik mazhabining mo‘tadillik, adolat va bag‘rikenglikka asoslangan tamoyillari Farg‘ona vodiysi aholisi orasida keng yoyildi. Bu esa diniy ziddiyatlarning oldini olish va turli ijtimoiy qatlamlar o‘rtasida murosani ta’minlashga xizmat qildi [9].

Islom dini Farg‘ona vodiysida mahalliy urf-odat va an’analar bilan uyg‘unlashgan holda rivojlandi. Tadqiqotchilar fikricha, aynan mana shu moslashuvchanlik islomning hududda mustahkam o‘rin egallashiga sabab bo‘lgan. Mahalliy xalq qadimiy qadriyatlarini saqlab qolgan holda yangi diniy tizimni qabul qilgan. Natijada diniy sinkretizm unsurlari yuzaga kelgan bo‘lib, bu holat bag‘rikenglik muhitining shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan [3].

Farg‘ona vodiysida diniy bag‘rikenglikning shakllanishida ilm-fan va ma’rifat markazlarining rivojlanishi ham katta rol o‘ynagan. O‘rta asrlarda Qo‘qon, Marg‘ilon, Andijon va Axsikent kabi shaharlarda masjid, madrasa va kutubxonalar faoliyat yuritgan [7]. Bu ilmiy markazlarda diniy ilmlar bilan bir qatorda matematika, astronomiya, falsafa, tibbiyot va tilshunoslik kabi fanlar ham rivojlangan. Ayniqsa, Ahmad al-Farg‘oniy, Burhoniddin Marg‘inoniy kabi allomalarning ilmiy merosi nafaqat islom olamida, balki jahon ilm-fani tarixida ham muhim o‘rin egallaydi.

Burhoniddin Marg‘inoniy tomonidan yozilgan “Hidoya” asari islom huquqining eng muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Ushbu asarda inson huquqlari, adolat, mulkiy munosabatlar va jamiyatdagi murosaga oid qoidalar yoritilgan bo‘lib, u diniy bag‘rikenglik tamoyillarining

mustahkamlanishiga xizmat qilgan [9]. Ahmad al-Farg‘oniy esa astronomiya va geografiya sohalarida ilmiy kashfiyotlar qilgan olim sifatida Sharq va G‘arb ilmiy tafakkurini bog‘lovchi ko‘prik vazifasini bajargan.

Qo‘qon xonligi davrida Farg‘ona vodiysi islom madaniyati markazlaridan biriga aylandi. Bu davrda ko‘plab masjid va madrasalar qurilgan, diniy-ma’rifiy faoliyat keng rivojlangan [8]. Shu bilan birga, boshqa konfessiya vakillarining ham iqtisodiy va ijtimoiy hayotda ishtirok etishiga to‘sqinlik qilinmagan. Tarixiy manbalarda Qo‘qon xonligida yahudiy savdogarlar, hunarmandlar va nasroniy jamoalarining faoliyat yuritgani qayd etiladi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olishi Farg‘ona vodiysining diniy hayotiga ham ta’sir ko‘rsatdi. Rossiya ma’muriyati pravoslav cherkovlari qurilishi va rus aholisining ko‘chib kelishini rag‘batlantirdi. Natijada hududdagi konfessional tarkib yanada xilma-xil tus oldi [10]. Shunga qaramay, mahalliy aholining diniy qadriyatlari va bag‘rikenglik an’analari saqlanib qoldi.

Sovet davrida esa diniy tashkilotlar faoliyatiga jiddiy cheklovlar qo‘yildi. Masjid va madrasalarning ko‘pchiligi yopildi, diniy ta’lim tizimi izdan chiqarildi. Ateistik mafkura davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Biroq Farg‘ona vodiysida diniy qadriyatlar xalqning kundalik turmush tarzida yashab qoldi. Ayniqsa, oilaviy marosimlar, urf-odatlar va mahalla tizimi orqali diniy an’analar avloddan-avlodga o‘tib bordi [11].

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda diniy erkinlikni ta’minlash davlat siyosatining muhim yo‘nalishiga aylandi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida”gi Qonun fuqarolarning diniy e’tiqod erkinligini kafolatlab berdi [10]. Bugungi kunda Farg‘ona vodiysida turli diniy konfessiyalar vakillari faoliyat yuritmoqda. Hududda masjidlar bilan bir qatorda pravoslav cherkovlari va boshqa diniy tashkilotlar ham mavjud.

Diniy bag‘rikenglikni mustahkamlashda mahalla institutining roli alohida ahamiyatga ega. Mahalla tizimi asrlar davomida ijtimoiy murosani ta’minlovchi muhim institut sifatida shakllangan. Ayniqsa, qo‘shnichilik, o‘zaro yordam va hamjihatlik tamoyillari turli diniy va etnik guruhlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda muhim rol o‘ynagan [12].

Farg‘ona vodiysi aholisining ko‘p millatli tarkibi ham bag‘rikenglik muhitining shakllanishida muhim omillardan biridir. Hududda o‘zbeklar bilan bir qatorda tojik, qirg‘iz, rus, tatar, koreys va boshqa millat vakillari istiqomat qiladi. Turli etnik guruhlarning uzoq yillar davomida bir hududda yashashi natijasida madaniy almashinuv va konfessiyalararo muloqot shakllangan. Bu esa diniy murosaning mustahkamlanishiga xizmat qilgan.

Globallashuv jarayonlari va zamonaviy axborot oqimlari sharoitida diniy bag‘rikenglik masalasi yanada dolzarb tus olmoqda. Ayrim hududlarda diniy ekstremizm va radikalizmning kuchayishi Markaziy Osiyo davlatlari uchun ham muayyan xavf tug‘diradi [5]. Shu nuqtai nazardan, Farg‘ona vodiysida asrlar davomida shakllangan bag‘rikenglik an’analarini saqlab qolish va rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda yoshlarni diniy ekstremizm ta’siridan himoya qilishda ma’rifiy yondashuv muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ta’lim muassasalari, mahalla va oila institutlari orqali yoshlarda milliy va diniy qadriyatlarga hurmat ruhini shakllantirish ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashning muhim omili hisoblanadi [11]. Ayniqsa, diniy savodxonlikni oshirish orqali turli radikal g‘oyalarning oldini olish mumkin.

Shuningdek, Farg‘ona vodiysidagi tarixiy diniy obidalarni saqlash va restavratsiya qilish ishlari ham bag‘rikenglik madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Qo‘qondagi Norbo‘tabiy madrasasi, Marg‘ilondagi tarixiy masjidlar, Axsikent va Quva yodgorliklari nafaqat diniy, balki madaniy meros ob’ektlari sifatida ham katta ahamiyatga ega [4].

UNESCO va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan O‘zbekistonda diniy bag‘rikenglikni ta’minlash borasida olib borilayotgan siyosat ijobiy baholanmoqda. Bu esa Farg‘ona vodiysining

tarixiy bag‘rikenglik tajribasi bugungi global jamiyat uchun ham muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, Farg‘ona vodiysida diniy e’tiqodlar xilma-xilligi va bag‘rikenglik an’analari uzoq tarixiy taraqqiyot mahsuli hisoblanadi. Hududning geografik joylashuvi, savdo yo‘llari, ko‘p millatli tarkibi, ilm-fan markazlarining rivojlanishi va mahalliy mentalitet bag‘rikenglik muhitining shakllanishida asosiy omillar bo‘lib xizmat qilgan. Mazkur tarixiy tajriba hozirgi davrda ham ijtimoiy barqarorlik va millatlararo totuvlikni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Xulosa

Farg‘ona vodiysi qadimdan diniy e’tiqodlar xilma-xilligi shakllangan hududlardan biri hisoblanadi. Tarixiy jarayonlar davomida bu yerda zardushtiylik, buddaviylik, nasroniylik va islom dini vakillari faoliyat yuritgan. Ayniqsa, islom dini hududning ma’naviy hayotida muhim o‘rin egallagan bo‘lsa-da, boshqa diniy qarashlarga nisbatan bag‘rikenglik an’analari saqlanib qolgan.

Tadqiqot natijalari Farg‘ona vodiysida diniy bag‘rikenglikning shakllanishida geografik joylashuv, savdo yo‘llari, milliy tarkib va mahalliy an’analarning muhim rol o‘ynaganini ko‘rsatdi. Hozirgi davrda ham vodiy hududida konfessiyalararo totuvlik va diniy erkinlikni ta’minlash ijtimoiy barqarorlikning muhim omili bo‘lib qolmoqda.

Diniy bag‘rikenglikni yanada mustahkamlash uchun yoshlarni ma’rifat ruhida tarbiyalash, tarixiy merosni asrash va diniy ekstremizmga qarshi ma’naviy immunitetni kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch. — Toshkent: Ma’naviyat, 2008. — 45–52-betlar.
2. Ahmedov B. O‘zbekiston xalqlari tarixi manbalari. — Toshkent: O‘qituvchi, 1991. — 112–118-betlar.
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. — Toshkent: Adolat, 2023. — 29–31-betlar.
4. Rtveladze E.V. Drevniy Ferganskiy region. — Toshkent: Fan, 2002. — 74–80-betlar.
5. Asqarov A. O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. — Toshkent: Universitet, 2007. — 96–101-betlar.
6. Boboyorov H. Movarounnahrda islom madaniyati. — Toshkent: Akademnashr, 2019. — 133–141-betlar.
7. O‘zbekiston Respublikasi Din ishlari bo‘yicha qo‘mitasi ma’lumotlari, 2024-yil statistik to‘plam. — 12–18-betlar.
8. G‘ulomov Y. Buyuk Ipak yo‘li va Markaziy Osiyo xalqlari. — Toshkent: Fan, 1994. — 55–63-betlar.
9. Abu Zahra M. Islom huquqi tarixi. — Toshkent: Hilol-Nashr, 2020. — 88–95-betlar.
10. O‘zbekiston Respublikasining “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida”gi Qonuni. — Toshkent, 2021. — 4–11-moddalar.
11. To‘xtayev B. Bag‘rikenglik va millatlararo totuvlik asoslari. — Toshkent: Tafakkur, 2018. — 101–109-betlar.
12. Qurbonov R. Farg‘ona vodiysi etnomadaniy jarayonlari. — Farg‘ona: Farg‘ona nashriyoti, 2016. — 142–150-betlar.